मध्याह्नः कर्मकालः। तथा सति ह्यौदयिकी ग्राह्येति वचनेन युग्मशास्त्रादिभिरोदयव्यापिनी ग्राह्या। सा च तिथ्यन्तरवन्निमुहूर्तेति सख्यः कल्पः "द्विमुहूर्त्तेत्यनुकल्पः एवं सति शिष्टाचारोऽप्यनुगृहीतो भवति। चैत्रश्रावण चतुर्दश्यौ शुक्लपक्षे अपि रात्रियोगिन्यौ ग्राह्येति। तथा च बौधायनः "मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी। सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णगामिनीति"। परा मासान्तर्वर्त्तिनी शुक्लचतुर्दशी। कृष्णा चतुर्दशी तु पूर्वविद्धैव ग्राह्या। तथा चापस्तम्बः "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचिदिति"। अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्वविद्धा ग्राह्या तथा च स्कन्दपुराणे "चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो!। मम भक्तैर्महाबाहो! भवेद्या चापराह्णिकी। दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति"। अत्र मम भक्तैरितीश्वरोक्तिलिङ्गाच्छिवचतुर्दशीविषयत्वं द्रष्टव्यम्। तदेवं व्रतान्तरेषु चतुर्दशी निर्णीता। अथ शिवरात्रिव्रतं निर्णीयते। तत्रेदञ्चिन्त्यते। किमयं शिवरात्रिशब्दः रूढः?। किं वा यौगिकः?। उत लाक्षणिकः?। अथ वा योगरूढ? इति। किन्तावत्प्राप्तम्। रूढइति। तिथिविशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण करणात्। तथा च स्कं० नागरखण्डे "माघमासस्य यत्रे या प्रथमा फाल्गुनस्य च। कृष्णे चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तितेति"। कामिके "माघमासेऽसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी। तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सर्वपुण्यशुभावहेति"। यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यवयवार्थः प्रतीयते तथापि योगात् रूढेर्बलवत्त्वाद्योगोऽत्र न ग्राह्यः। प्राबल्यञ्चात्रकर्णादिशब्देष्वगम्यते। अश्वस्य कर्ण इत्यवयवार्थप्रतीतावपि तमपेक्ष्य रूढ्या हयविशेषवाचित्वस्वीकारात्। ननु काकदन्तपरीक्षासमानोऽयं विचारः। यद्ययं शिवरात्रिशब्दोरूढः यदि वा यौगिकः उभयथाप्यनुष्ठाने विशेषाभावात्। मैवम्। अस्त्येव महान्विशेषः। यौगिकत्वे शिवसम्बन्धिव्रतजातं सर्वं यस्यां रात्रावनुष्ठीयते सा सर्वाशवरात्रिः स्यात्। माघमासादिपदञ्च तदानीमुपलक्षणं भवेत्। रूढिपक्षे तु माघमासादेर्विशेषणत्वात् तद्विशिष्टाया एकस्याएव तिथेः शिवरात्रित्वम्। अतः कर्त्तव्यएव विचारः। तत्राहीनन्यायेन रूढिमेवाश्रियामहे। तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः "अहीनस्य द्वादशेति प्रकृतौ विकृतावपि। न हीन इति योगेन प्रकृतौ तद्विकल्प्यताम्। शीघ्रधीहेतुतो रूढेरहीने विकृताविदम्। उत्कृष्यतां द्वादशत्वं साक्षात् प्रकृतकर्मणः"। अयमर्थः ज्योतिष्टोमे श्रूयते "तिस्रएव साङ्गस्योपसदोद्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वायेति"। अङ्गा सह वर्तत इति साङ्गः। एकदिननिष्पाद्योज्योतिष्टोमः। तस्य प्राचीनेषु त्रिषु दिनेष्वङ्गत्वेनानुष्ठेया होमा उपसच्छब्दवाच्याः। तास्विह उपसदो विधाय पुनरहीनशब्दवाच्यस्य कर्मणो द्वादशोपसदो विधीयन्ते। तत्र संशयः। किमिदं द्वादशोपसत्वं द्विरात्रादावहीनप्रकृतिभूते साङ्गशब्दवाच्ये प्रकृते ज्योतिष्टोमे निविशते? आहोस्विदहीनशब्दवाच्ये विकृतिरूपे द्विरात्रादावुत्कृष्यते? इति। तदर्थमिदञ्चिन्त्यते। अहीनशब्दो यौगिको रूढोवेति। तत्र न हीन इति व्युत्पत्तेर्विस्पष्टं प्रतिभासाद्यौगिकएवायम्। तदर्थश्च प्रकृतावुपपन्नः। साङ्गप्रधानस्य सत्रस्य साक्षाद्वाचकशब्दैरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावाद्विकृतौ तु विशेषएव वाचकशब्दैरुपदिश्यते। इतरत्वर्थमतिदेशात् प्राप्यते। अत उक्तिसङ्कोचात् विकृतेर्हीनत्वम्। एवञ्च सत्यहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिसम्भवात्प्रकरणानुपरोधाच्च तत्रैव द्वादशत्वं निविशते। न च पूर्ववाक्यविहितेन त्रित्वेन बाधः शङ्कनीयः वाक्ययोः समानबलत्वेन व्रीहियवद्विकल्पोपपत्तेः। तस्माद्ज्योतिष्टोमएव द्वादशत्वविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। विकृतिरूपे द्विरात्रादाविदं द्वादशत्वं विधीयते। कुतः अहीनशब्दस्य श्रौतप्रयोगबाहुल्येन तत्रैव रूढत्वात्। रूढिश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वेन योगाद्बलीयसी, योगे त्ववयवार्थं पृथगतो निश्चित्य पश्चात्समुदायार्थो निश्चेतव्य इति विशेषः। न चात्र प्रकरणविरोधः शङ्कनीयः बलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्। तस्मादिदं द्वादशत्वं प्रकृतज्योतिष्टोमादुत्कृष्यत्र विकृतिषु द्विरात्रादिषु निवेशनीयमिति। अत्र यथा रूढोऽहीनशब्दस्तथा शिवरात्रिशब्दोऽपि रूढ इति प्रथमः पक्षः। अपर आह। यौगिकएवायं शिवरात्रिशब्दः। कुतः शिवसम्बन्धमुपजीव्य तच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात्। तथा च स्कन्दपुराणे "माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी। शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापविनाशनी"। "तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया। तस्यां सर्वेषु शि-